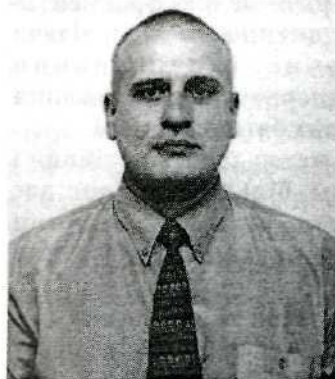

ФЕНОМЕН ЧУМАЦТВА І ЙОГО ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.

За роки незалежності українські дослідники доклали героїчних зусиль, щоб відновити нашу історію і стерти "білі плями", якими вона була суціль подзьобана, наче вісною.

Однак, про вичерпне вивчення історії говорити поки що рано. Увагу істориків у нашому минулому досі привертає увагу головним чином героїчне або трагічне: козаччина, національно-визвольні змагання, голодомори, репресії тощо. А от цілі пласти буденного соціально-економічного життя посполитної людності залишаються поки що не піднятими.

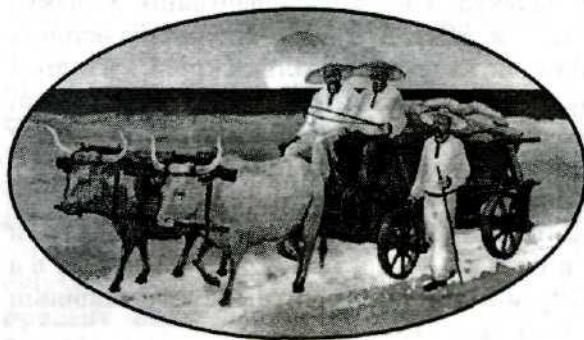
Величезною "білою плямою" посеред української історії є, зокрема, чумацтво.

Цією статтею молодий науковець **Юрій СОКУР** вперше в сучасній історіографії привертає увагу істориків, економістів, культурологів, правознавців, всіх читачів до цього феномену у більш широкому, ніж досі, його значенні.

Чумаки - не туристи, а "чорнороби" економіки.

Якщо будь-кого з нас запитати, що таке "козацтво", то кожен розкаже, принаймі, про Запорозьку Січ, запорожців; про їх героїчну боротьбу з кримчаками і турками; про визвольну війну Богдана Хмельницького; назве найвідоміших гетьманів, козацьких полководців... Коли ж подібне питання адресувати щодо "чумацтва", то респондент тільки й спроможеться сказати, що були колись якісь там чумаки, котрі їздили на волах у Крим по сіль... І нічого більше! В уяві пересічного сучасника постать чумака асоціюється з образом такого собі дядька-туриста, що подорожує степами, ліниво похвицькуючи на волів батіжком. З гіркотою доводиться констатувати, що рівень обізнаності наших громадян відносно чумацтва й досі залишається обернено

пропорційним масштабності і значимості цього явища. Тому і з'явилися ілюстрації, на яких чумаки зображені у білосніжних сорочках, у червоних шароварах, у золотавих брилях. Не задумувались, мабуть, їх автори, як можна у такому одязі місяцями подорожувати в степу!

Спробуємо розібратися, в чому ж унікальність чумацтва, яке місце посідало воно в суспільному й господарському житті українців.

Зазначимо, що всі існуючі довідково-енциклопедичні видання дають надто спрощену і звужену трактовку термінів "чумаки" і "чумацтво". Так, у "Большой Советской Энциклопедии" про чумаків сказано лише одним рядком: "категория населения, занимавшаяся чумачеством на Украине и Юге России в 16-19 вв." (БСЭ, т.29, с.259). Те ж саме і в тлумачному "Словнику української мови": "Чумак - на Україні в XV - XIX ст. - візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу". (СУМ, т.11, с.382)

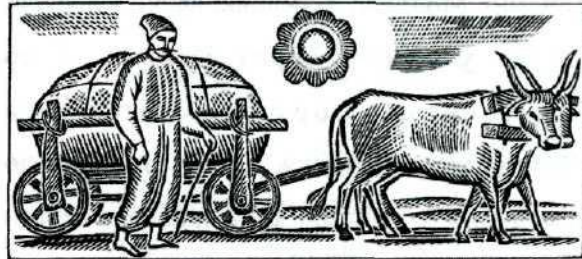
Дещо ширше тлумачення зазначених термінів дають дореволюційні видання - "Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона", "Энциклопедический словарь Граната" та інші. Але і в них про чумаків і чумацтво йдеться лише як про людей, що займалися головним чином перевезенням солі.

Поглянемо ж пильніше на феномен чумацтва в історико-економічному аспекті... Насамперед, слід визначити роль чумацтва в економічному житті у минулі часи.

Сьогодні неможливо уявити, щоб ринкова економіка повноцінно функціонувала без розгалуженої транспортно-торгівельної мережі. Просування найрізноманітніших товарів до споживача з усіх куточків земної кулі забезпечують залізничний, автомобільний, повітряний, морський, річковий транспорт...

А в минулі часи? Єдиним наземним засобом доставки товарів був воловий і гужовий транспорт, на зміну волам і коням лише в останій чверті XIX ст. приходять

транспорт залізничний. Отже, чумаки (візники, фурмани) поряд з купецтвом були головними фігурантами і посередниками у тогочасних ринкових відносинах. Саме чумаки забезпечували доставку і продаж товарів споживачеві.

Коли не воювали, тоді торгували...

До чумакування вдавалися всі соціальні верстви - козаки, селяни, міщани, поміщики, купці, духовенство та ін. Для одних це були епізодичні поїздки для купівлі відсутніх у даній місцевості товарів для власного вжитку. Для інших перевезення і продаж товарів, продуктів, виробів було професією. Постійний транспортно-торгівельний промисел приносив значні прибутки і служив засобом первісного нагромадження капіталу. Отже, чумацтво було своєрідним симбіозом транспорту і торгівлі, невід'ємною інфраструктурою економіки періоду феодалізму й капіталізму, без якої тогочасне економічне життя просто не могло б існувати. У сприятливі часи, в періоди затишшя між війнами й лихоліттями, які так часто шарпали Україну, до чумацтва вдавалися сотні тисяч людей. Так, наприклад, в 70-х роках XIX ст. вже перед занепадом чумацтва в самому тільки Маріуполі перебувало щороку до 50 000 чумацьких возів!.

Географія чумакування.

Із Слобідської України чумаки ходили в Москву, Нижній Новгород, Перекоп, Севастополь, Маріуполь, Бердянськ, Таганрог, Ростов... З Подніпров'я - до Одеси, Коломиї, Молдавії. Чумацькі валки торували шляхи у Крим, через Польщу - до балтійських портів Кенігсберга (Калінінград), Данцінга (Гданськ) і далі - до Німеччини, в Лейпціг, який славився своїми ярмарками...

Вся територія України була помережена чумацькими шляхами та їх відгалудженнями. Головними транспортними артеріями на наших землях з давніх давен були: "Шлях із варяг у греки", "Соляний шлях", "Залозний шлях", "Чорний (Кучманський) шлях" та інші.

Про географію і масовість поширення чумацького промислу свідчить велика кількість топонімів, власних назв, прізвиськ, які до цього часу зберігаються в Україні.

Населені пункти з назвою "Чумак" є сьогодні в Донецькій і Чернігівській областях. "Чумаки" - в Дніпропетровській (4 назви), Донецькій (2 назви), Полтавській областях. "Чумакове" - у Кримській АР, Сумській області. "Чумалево" - в Закарпатській області. "Чумацьке" - а Запорізькій області і т.д.¹ Більшість власних географічних назв, пов'язаних з чумацтвом, розкидані в південних степах України вздовж постійних чумацьких маршрутів у Крим, на Дон і в Одесу. Зустрічаються й такі назви, як, скажімо, села Чумак-Зима, Веселі Чумаки на

Дніпропетровщині. Крім населених пунктів є безліч місцевостей, які носять чумацькі назви: Чумацька Криниця, Чумацька Гребля, Могила Чумака і т.д..

Ще більше сіл і містечок нашої України прибрали собі "солоні" назви. Вони також досить точно вказують на чумацькі маршрути. Ось лише побіжний перелік таких назв: "Солоня Балка" (Полтавська область), "Солоне" : 2 назви - у Луганській області, 3 назви - в Дніпропетровській області, 2 назви - у Запорізькій області.

Села з цією назвою є також у Донецькій, Закарпатській, Тернопільській областях. "Солоне Озеро" (Кримська АР), "Солоний Яр" (Харківська область), "Солониця" (Полтавська область), "Солонів" (Рівненська область), "Солонівка" (Чернігівська область), "Солонка" (Львівська область), "Солонське" (Львівська область), "Солонці" (Луганська, Дніпропетровська, Закарпатська, Миколаївська, Херсонська області, 3 назви - в Полтавській області), "Солончаки" (Миколаївська область), "Соляне" (Кримська АР), "Соляники" (Сумська область), "Соляниківка" (Харківська область), "Солянуватка" (Львівська область).²

Хронологія чумацтва.

Вражають хронологічні рамки існування чумацтва. Якщо в широкому аспекті під чумацтвом розуміти перевезення і торгівлю різноманітними товарами, то промисел цей існував тисячоліття! В той час, як козацтво перебувало на історичному терені лише три століття (XVI-XVIII ст.).

Згадки про каравану торгівлю на руських землях вже в X ст. маємо в Костянтина Порфирородного. У XII ст. звістки про жваву торгівлю частішають. До охорони караванів прилучаються навіть князі. Так, у 1168 р. київський князь Мстислав йде походом на половців аби відстрашити їх від перешкод, які вони чинять торгівельним валкам на "Грецьким пути, Солонім і Залознім".

Про артільну, власне чумацьку, торгівлю у пізніші часи, - в ХУ-ХІХ ст. - у нас ще йтиме мова. А поки що зазначимо: наші предки впродовж віків вміли не лише воювати, а й торгувати, займатись комерцією. Чумакування було воістину всенародним національним зайняттям.

В чому ж феномен і суть чумацтва?

З огляду на сказане, чумацтво як рід занять не можна, отже, зводити лише до перевезення солі. Цьому феномену слід дати більш вичерпне наукове визначення:

Чумакування - це найпоширеніша в Україні серед різних суспільних верств впродовж ХУ-ХІХ ст. підприємницька діяльність, сутність якої полягала в сезонному транспортуванні різноманітних товарів на далекі відстані артільним способом (воловою чи гужовою валкою), а також - в оптовій або роздрібній торгівлі цими товарами з метою отримання прибутку.

Як важлива складова господарського життя на всіх історичних етапах чумацтво мало велику комерційну вагу, було симбіозом торгівлі і транспорту, невід'ємною інфраструктурою економіки, унікальним національним суспільним явищем.

Правові засади чумацтва.

Оскільки чумацтво набуло широкого розвитку й існувало впродовж тривалого часу, воно не могло розвиватись стихійно. Як важливий вид господарської діяльності це явище потребувало державно-правового врегулювання.

Так зване "чумацьке" право не було кодифіковане. Воно постійно еволюціонувало, поспішаючи за реаліями економічних відносин, за реаліями життя.

Оскільки чумацтвом-торгівлею займалися практично всі тогочасні суспільні верстви на широкому географічному просторі України, то "чумацьке" право було диференційованим стосовно того чи іншого суб'єкта торгівельно-транспортних відносин і стосовно того чи іншого регіону, де воно застосовувалось.

Так, скажімо, чумакували кріпак-селянин і поміщик-дворянин, козак і священник, купець і ремісник... Кожен згідно свого соціального становища мав і відповідні права, діяв у своєму відведеному саме для нього правовому полі. Зрозуміло, що й ставлення до чумацької валки, яка належала поміщику чи священнику (або й очолюваної ними безпосередньо!) при проходженні поміщицьких земель чи на переправі, чи в черзі за отриманням товару з боку чиновника-урядовця або власника шляху чи переправи було зовсім іншим, ніж до чумацької валки, що складалася із чумаків-селян.

Теж саме можна сказати і про диференціацію права і його застосування щодо різних регіонів України. Лівобережна Україна у своїй торгівлі була регламентована російськими законами, Західна Україна - польськими, Правобережжя - питомими малоросійськими і т.д.

На Правобережжі, наприклад, кожен магнат міг встановлювати щодо торгівлі свої правила - мито, пільги, обмеження на ввіз чи вивіз тих чи інших товарів тощо.

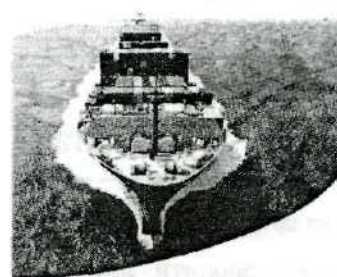
Отже, можна зробити висновок, що єдиних правил торгівлі для всіх її суб'єктів не існувало. Крупніша, економічно могутніша чумацька валка мала більше пільг, можливостей, підприємницького простору в силу приналежності чи наближеності до урядовця-покровителя. І, відповідно, чумацька артіль, скооперована із нижчих верств населення визискувалася більше, завдяки фіскальній політиці урядовців, різними поборами, обмеженнями тощо.

Внутрішня життєдіяльність самої чумацької валки як унікальної господарської артілі регламентувалася головним чином звичаєвим правом: усною домовленістю, народними традиціями і т.д. Але про це маємо вже немало досліджень народознавців і фольклористів.

Проблема чумацтва актуальна й сьогодні!

Сучасний кризовий стан в економічній, правовій сфері суспільного розвитку нашої держави спонукає до глибоких роздумів і виваження практичних кроків. Вивчення такого цінного історичного пласту, як торгівельно-транспортне підприємництво, а саме матеріалів про чумацький промисел, в історико-правовому аспекті надає широкі можливості у подальшому його використанні в умовах формування нових економічних, ринкових відносин.

Сьогодні правове врегулювання даних відносин, ще не відповідає вимогам часу. Слід

звернути увагу, що як і в давні часи торгівля, підприємницька діяльність, тобто здійснення куплі-продажу товарів з метою отримання прибутку, є засобом первісного нагромадження капіталу. Тому зрозуміло, що і в наш час, в цей перехідний період до ринкової

економіки, в дану діяльність втягнуті найширші версти населення. (Так званий "челночный бизнес" - хіба не те ж саме... чумацтво, осучаснене новими реаліями сьогодення?!).

Тож, звернення до історії чумацтва, до витоків права, яке врегульовувало торгівлю на різних етапах нашого минулого, є корисним й сьогодні.

- 1-Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р.- К., 1972, с.749
- 2-Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р.- К., 1972, с.с. 723-724

